

Terceme-i Arş-nâme* Üzerine

Hanifi Vural¹, Güllü Boşca²

Özet

Âmioloğlu tarafından H. 7 Şaban 823 (M. 17 Ağustos 1420) tarihinde Farsçadan Türkçeye çevrilen *Arş-nâme*, Hurûflik'in kurucusu Fazlullah-ı Hurûfî tarafından yazılmış ve Hurûflik felsefesinin anlatıldığı bir eserdir. XV. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme alınan bu tercüme, Hurûflik ile ilgili metinlerin ilk dönem tercümelerinden olması ve dil hususiyetleri bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Hurûflik , Âmioloğlu, Arş-nâme, Eski Anadolu Türkçesi

On Terceme-i Arş-nâme

Abstract

This work that belongs to Âmioloğlu, was written in Persian, in 823 B.C. and it was translated to Turkish by Âmioloğlu. In this work, the philosophy of Hurûfî sect which was installed by Fazlullah-ı Hurûfî is explained. The work that was translated in the first quarter of fifteenth century, is remarkable with the facilities such as it is one of the translation of first period of Hurûfî sect and reflects language characteristics.

Key Word: Hurûflik, Âmioloğlu, Arş-nâme, The Ancient Anatolia Turkish

GİRİŞ

Varlığı harflerle açıklamaya çalışan ve harflerden sembolik anlamlar çıkaran Hurûflik, genel anlamda *harfçilik* demektir. Hurûflik'in ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, Batınlık'in temel düşüncesini sürdüren Hurûflik'i bir sistem şekline sokan ve yayan kişi, İran'ın Esterabad kentinde doğmuş ve çok genç yaşlardan itibaren tasavvufa ilgi duymuş olan Fazlullah-ı Hurûfî olmuştur (Aksu, 1998:408).

XIV. yüzyılın ikinci yarısında düşüncelerinin şeriata aykırı olduğu yönünde ulemanın görüş bildirmesi üzerine Fazlullah-ı Hurûfî, Mîrân Şah tarafından yakalanıp, Alıncak Kalesi'ne hapsedilmiş, yargılama sonunda da idam edilmiştir. *Mîrân Şah, Fazlullah'ın öldürülmesinde*

* Metinde eserin adından Arş-nâme olarak bahsedilmektedir, ancak kütüphane kayıtlarında Terceme-i Cavidan-ı Arş-nâme olarak kaydedilmiştir. Câvidân-nâme, Fazlullah'ın müstakil bir eseri olduğundan bu isimlendirmenin sehven yapıldığı kanaatindeyiz.

¹ Prof. Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, hvural@gop.edu.tr

² Arş. Gör. Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, gullu.bosca@gop.edu.tr

oynadığı rolden dolayı Hurûfililer tarafından Mârân Şah [yılanlar şahı] ismiyle anılmıştır ve Deccal olarak kabul edilmiştir (Usluer, 2009:41-42).

Fazlullah'ın ölümünün ardından çok sayıda müridi, tüm baskılara rağmen, Horasan, İsfahan, Suriye, Azerbaycan ve Anadolu gibi pek çok yerde Hurûfilik'i yayma faaliyetlerine devam etmişlerdir (Aksu, 1998:411).

XVI. yüzyılda Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerindeki Hurûfililer'in takip edilmesine, tutuklanıp cezalandırılmasına dair emir-nâmeler gönderildiği de bilinmektedir. (Gölpınarlı,1973:32).

Tüm bu baskılara rağmen müritlerinden olduğunu tahmin ettiğimiz, ancak hakkında herhangi bir bilgi edinemediğimiz Âmioloğlu, Fazlullah'ın *Câvidân-nâme*, *Divan*, *Muhabbet-nâme*, *Vasiyet-nâme* ve *Nevm-nâme* gibi eserleri arasında yer alan, Hurûfilik'in felsefesini anlattığı ve Farsça kaleme aldığı eseri *Arş-nâme*'yi, diğer bir adıyla *Câvidân-ı Sagir*'i (Küçük Câvidân) Türkçeye tercüme etmiştir. Eserin İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu'nda Farsça 3 nüshası³ vardır. Üzerinde duracağımız metin ise Türkçe olup, Millî Kütüphane'de 06 Mil Yz A 4854 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Ta'fik bin Sehef tarafından H. 889 (M. 1484/1485) tarihinde istinsah edilen eser, mesnevi tarzında yazılmış olup, 2488 beyittir ve Fâ i lâ tün Fâ i lâ tün Fâ i lün kalıbıyla yazılmıştır.⁴

Tercüme edilen bu eser ile ilgili bilgileri metinde geçen şu beyitlerden öğrenmekteyiz:

‘*Arş-nâme virdi buña nâm Hâk*
buña tutmaz tâ ebed kimsene dağ (57a1)

târihini sâbi‘ şa‘bân bil
hem sekiz yüz ü yigirmi üç yıl (57b2)

...
şâh işârâtı-la buldı intizâm
Fârisîden Türkîye döndi kelâm (58a13)

...
‘Âmioloğlun sâkî-i bezm-i elest
mey-i tevâhidle kılmış anı mest (58a21)

³ İstanbul Millet Ktp., Ali Emiri, No:34 Ae Farsça 992

İstanbul Millet Ktp., Ali Emiri, No:34 Ae Farsça 1003

İstanbul Millet Ktp., Ali Emiri, No:34 Ae Farsça 1011

⁴ BOŞÇA, Güllü, Terceme-i Câvidân-ı Arş-nâme (Giriş-Metin-İnceleme-İndeks), Gaziosmanpaşa Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Fazlullah'ın H. 796 (M. 1393/1394) tarihinde idam edilmesi göz önüne alındığında H. 823 (M. 1420) tarihli bu tercüme, Hurûfilik'in ilk dönem tercümelerinden olması sebebiyle önem arz etmektedir. *Ayrıca Kâtip Çelebi Arş-nâme'den Fazlullah'ın öldürülmesine yol açan eseri olarak bahseder* (Usluer, 2009: 48).

Terceme-i Arş-nâme'nin sembolik bir anlatımı vardır. Metinde her kavram Hurûfilere göre, bilindiğinin dışında farklı bir anlam taşıdığı için bu kavramların Hurûfî anlayışında neyi işaret ettiğini bilmek metnin daha iyi anlaşılması noktasında önemlidir. Bunun yanında eserde sadece Hurûfler tarafından anlaşılacak kısaltmalar da mevcuttur. Bu kısaltmalar metinde Farsça *sî vü dü* (32) ve *bist u heşt* (28) sayıları için kullanılmıştır. Aşağıdaki örnekte de görüldüğü gibi *Sî vü dü* سو, *bist u heşt* بس şeklinde yazılmıştır.

ḥaṭṭın evvel oḥı bist u heşt (yigirmi sekiz)⁵
Aḥmed'üñ vechinde iy ehl-i temîz (1b13)

sî vü dü geldi nuṭkı Âdem'üñ
nuṭkı bist u heştür Ḥâtem'üñ (1b14)

H. 889 (1484/1485) tarihinde *Ta'fık bin Sehef* tarafından istinsah edilen eserin sonunda *Şuşterî* ifadesi yer almaktadır. *Şuşter kenti, İran'nın güneyinde Huzistan eyaletinin kuzey kısmında yer alır.*⁶ Bu bilgiler doğrultusunda müstensih'in Şuşterli olduğunu söyleyebiliriz. Hurûfilik'in yayılma alanlarını hesaba kattığımızda ve tercüme olan bu eserin müterciminin de Hurûfilik geleneğine bağlı olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, Âmiloğlu'nun da eserin istinsah edildiği bölgeden olduğu sonucuna varabiliriz.

⁵ İkinci mısra sonundaki "temîz" kelimesiyle kafiyeli olması açısından bu sayının Türkçesinin yazılmasının daha uygun olacağı kanısındayız.

⁶ <http://www.mimdap.org/?p=34329>

Metnin geneline bakıldığında Oğuzca temeli üzerine kurulmuş bir yazı dili olduğu göze çarpmaktadır. Ancak bunun yanında metnin içinde az da olsa Doğu Türk Lehçesi özelliklerini de görmek mümkündür.⁷

⁷ Orta Asya'da 3 Oğuz gruplaşmasından söz edilebilir:

1. Yengikent denilen Sır-derya ve Aral Gölü çevresinde Oğuz Yabgu Devleti'ni oluşturan Oğuzlar.
2. Selçuklu Oğuzları: Bunlar Dandanakan Savaşı (1040) sonrasında güneye inen kalabalık Türk grupları olup bugünkü Türkiye, İran, Azerbaycan ve Gagauz Türklerinin atalarıdır.
3. 12. Yüzyılda Belh üzerinden Afganistan ve Horasan'ın diğer bölgelerine inen ve 1153 Oğuz ayaklanmasına sebep olan Oğuzlar olmalıdır (Javanshir, 2008:14).

Özellikle Dandanakan Savaşı sonrası güneye inen Oğuz Türkleri bizim için önemlidir. Bu bize tercümedeki Oğuzca unsurlar hakkında bilgi vermektedir.

Resim 1: Timur Devleti.

Eserin istinsah edildiği dönemde bölgede hâkim güç olan Timur Devleti'nin sınırlarına baktığımızda Şuşter'in Timur Devleti sınırları içinde kaldığını görüyoruz. *Timurlular İmparatorluğu'nda (1405-1502) Çağatayca, İslamî Orta Asya Türkçesi (Doğu Orta Türkçesi) edebiyat dilinin inkişafının üçüncü safhası, Harezm Türkçesi'nin devamı olarak teşekkül etmiştir* (Eckmann, 2011:74). Bu da bize eserde rastladığımız Doğu Türk Lehçesi özelliklerini açıklıyor.

Metnin geneline baktığımızda dil özellikleri ile ilgili dikkatimizi çeken hususlar şunlar olmuştur:

1.Kapalı /è/ ile ilgili *Doğu Türk Lehçeleri grubundaki Türk yazı dilleri ve lehçeleri ilk hecede /i/ li şekilleri benimsedikleri halde, Güney-batı Türk lehçeleri genellikle i > é açılması ile kapalı /è/ yi benimsemiştir* (Korkmaz, 2005:209). Metinde kapalı /è/ sesini bulunduran örnekler şunlardır:

yir (1b17) “yer”, **vir-** (3b9) “ver-“, **iv-** (4b21) “evmek, acele etmek”, **iy** (17b6) “ey”, **iriş-** (9b19) “eriş-“, **di-** (3b11) “de-“, **yi-** (20b16) “ye-“, **yit-** (23a5) “yetiş-“, vb.

Orijinal metinde kapalı /è/ sesinin yazılışında ikili durum söz konusudur. Bazen bu ses (ى) harfi ile gösterilirken, bazen de (ي) harfi kaldırılmıştır. Bu farklı yazılışlar aynı sayfa içinde görülebildiği gibi, aynı beyit içinde de görülüyor:

ير (yir) 16b10, 21a19, 41b8, بير (yir) 22a22, 40b7, 41b4, 46a18, دير (dir) 13b16, 16a11, 17b18, 18b9, در (dir) 10b8, 34b8, ديمشدى (dimişdi) 22a3, 25b17, ديمشدر (dimişdür) 35a16, ديمكندن (dimegden) 29a15, ديمياسن (dimeyesin) 30a7, vb.

2. Türkçenin yazı dili tarihi boyunca önemli imla özelliklerinden biri de geniz *n*'sinin yazılışdır. Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren baktığımızda bu ses, ن, ك, ئ, گ gibi birkaç farklı şekilde yazılmıştır. Üzerinde çalışmış olduğumuz metinde bu ses genellikle ك ve ئ ile karşılanmıştır. Bunun yanında Çağatay Türkçesi yazı dilinde bu sesinin çoğunlukla نك ile yazıldığını görürüz. Metinde kimi yerde /ñ/ ünsüzünün نك ile yazılması Oğuzca temeli üzerine kurulmuş olan metinde bu yazı dilinin etkisini gösterir:

adıdur çün ism-i a'zam Ādem'ün

gözgüsidür on sekiz biñ (biñ) 'ālemün (1b3)

...

arada var didi yetmiş biñ (biñ) hicāb

tā görmeden hāzretine bī-niḳāb (38a16)

...

*ol ki vardur didi yetmiş **biñ** (**biñg**) hicāb*

arada Haqq'a degin benden niķāb (38b9)

...

gel nażar kıt gör bu halk-ı kâ'ināt

*her ne kim var **aña** (**añga**) noķşān u kemāl (5b16)*

...

***aña** (**añga**) böyle ta'zīm itmişdür Hudā*

yirde oldur çün yemīn-i kibriyā (29b2)

3.Söz başındaki **y-** sesini Oğuz ve Kıpçak boyları ya düşürürler ya da **c-** sesine çevirirler (Özkan,2000:60). Örneğin; *ulan* (yılan), *ilā* (yılâ), *ılduz* (yıldız), *ırak* (yırak), *yincü* > *cincü* “inci”, vb.

Elimizdeki tercümede söz başı **y-**'nin korunduğunu görürüz. İki örnekte söz başı **y-** düşürülmüştür:

*Haq **yılanuñ** dilini yarduğı ol*

k'andan ādem hilķatine bula yol (10b15)

...

*kendü yüz döndürdügi **yılduzın** ol*

k'ol haķāyıķ sırtına bulmışdı yol (22a13)

...

*dīv cennetden anı şaldı **ırağ***

mülk-i Hindüstān aña oldı tolağ (19a9)

...

*fātiḥa igirm[i]⁸ bir ḥarf-i Ḥudā
oldı Havvā'nuñ yüzinde reh-nümā (3b6)*

4.Söz başındaki ve sonundaki **t-**, **-t** sesini Oğuzlar ve onlara yakın olan Türk boyları **d-**, **-d** olarak söylerler (Özkan,2000:60). Ancak metinde söz konusu olan bu özelliğin yanında söz başında t- sesinin korunduğu pek çok örnek mevcuttur⁹:

*tālibā bir dürlü daḥı kı1 nazar
tā bilesin ma' nī-yi şaḳḳu 1-kamer (2b2)*

...

*geçer ol gün bu şırāḫı iy cevān
tālibūn ayağı ditrese hemān (54a15)*

...

*Muştafā gör neler eydiydi neler
süd yirine ḥamr-ı ḥaḳ içeydi eger (15a22)*

...

*ḳaşı gibi şaçını gel iki böl
kim şırāḫ oldur şorarsañ toḡrı yol (2a5)*

...

*Muştafā'nuñ kevşeri ḥavzı budur
kim içinde toludur la' l-le dūr (4b11)*

Bunların yanında metinde geçtiği sayfa ve beyit numaralarını verdiğimiz **tur-** (31b23), **toḡ-** (35a8), **tuḫaḡuñ** (2b1), **toḡrat-** (5a11), **ḫamar** (6b14), **ḫuy-** (7a5), **ḫol-** (13a2), **ḫolaḡ** (19a9) gibi örnekler de kelime başında t- sesinin korunduğunu göstermektedir.

5.Söz içi ve sonu **-ḳ-**, **-ḳ** > **-ḫ-**, **-ḫ** değişikliği sıkça görülen bir durumdur. Ancak aynı kelimenin hem /ḳ/lı hem de /ḫ/lı şekillerinin olması, eserin bir geçiş döneminde kaleme alındığını göstermektedir.¹⁰ Bu durumu örnekleyen şu beyitler dikkat çekicidir:

⁸ Yigirmi “yirmi”.

⁹ Çağatay Türkçesinde /t/ söz başında umumiyetle muhafaza edilmiştir (Eckmann,2011:116).

oldı bir vech-ile ol ümmü 'l-kitāb

*ḥatt-ı vechi **oḳınur** üç dürlü bāb (3b1)*

...

*iki ḥuṭbe bu sebebden **oḳınur***

Ādem 'le ḥātīmūn nuṭḳınca nūr (17a14)

...

*taḳlīdīden **çıḳa** her müşrik burun*

Ādem 'e yüz ṭuta bī-mekr ü füsūn (18b16)

...

*yarıla çün yir ü taşra **çıḳa** ol*

*ḳamulara gösteriser **toḒrı** yol (40b6)*

yoḒsa (5a1), baḩandur (5a12), arḩasında (10b16), oḩıt- (13a13), çıḩ- (18b18), yoḩ (2a20), çoḩ (18b11), artuḩ (53b18), yaḩşıraḩ (57a17) da metinde geçen konu ile ilgili diğer örneklerdir.

6.Eski Türkçedeki **-ḡa / -ge** yönelme hali eki, *OḒuzcanın XI. yüzyıldaki kesitine göre başlamış ve yol almış ve ḡ/g ünsüzünün erimesi ile sonraki yüzyıllarda -ḡa / -ge'den -a/-e 'ye dönüşmüştür* (Korkmaz,2005:212). Metnin genelinde yönelme hali eki, -a/-e iken bir örnekte /g/ sesi korunmuştur:

*yimeḳ içmek uyumaḩdan **ḳalur** ol*

*bulur **endişelerge** dürlü yol (51b9)*

7.İlgi hali eki ünsüz ile biten isimlerde **-uñ/-üñ**; ünlü ile bitenlerde **-nuñ/-nüñ** 'dür (Özkan,2000:114). Metnin genelinde bu kuralın hakim olduğu görülür. Ancak bir örnekte ünsüz ile biten kelimeye ilgi hali eki olarak **-nüñ** gelmiştir¹¹:

*her ki bu **kevşernüñ** esrārı bilür*

*her ki bildi bunu **şāḩib-dīn** olur (4b12)*

¹⁰ Bu deĒişme birçok kelimedede ÇaĒataycadan önceki devirlerde meydana gelmiştir: mesela **aḩtar-** < **aḩtar-** “arayıp taramak”, **yaḩşı** < **yaḩşı** “iyi, güzel” gibi kelimeler KaşĒari'de de **ḩ** ile kaydedilmiştir (Eckmann,2011:117)

¹¹ ÇaĒatay Türkçesinde genitiv eki **-ning/-ning**, yuvarlak vokalden sonra bazen (bilhassa Nevai'den önce) **-nung/-nüng** 'dür (Eckmann, 2011:119).

8.Eski Türkçe metinlerde karşılaştığımız **-dın/-din** ayrılma hali eki, *Oğuz-Türkmen lehçelerinde -dan/-den, -tan/-ten biçimlerindedir* (Korkmaz,2005:212). Oğuzca özelliklerin hakim olduğu metinde, ayrılma hali eki için Eski Türkçe metinlerde karşılaştığımız **-dın/-din** ekine de rastlamaktayız:

iki saır oñı yañıağudın ki var

nür-ı Hağ ondan olupdur âşikâr (2b6)

...

her kim andan şüret-i Âdem ola

yol bula öñdin demi bir dem ola (18b8)

9.Eski Türkçe döneminde kullanılan yön gösterme hali eki, metin içerisinde arkaik olarak bir örnekte görülür:

yarılp yir çıka ol taşkaru çün

oñıya hem âyetle bu fünün (40b7)

SONUÇ

Üzerinde çalışmış olduğumuz bu metnin son kısmında müstensihin adından sonra yer alan “Şuşter” ifadesi, bize müstensihin bugün İran’ın güneyinde bulunan Şuşter kentinden olduğunu göstermektedir diyebiliriz. Tercüme olan bu eserin dil özelliklerini esas aldığımızda mütercim olan Âmiloğlu’nun da bu bölgeden olduğu kanaatini taşımaktayız.

Şuşter’in coğrafi konumu ve Oğuzların Orta Asya’daki göç hareketleri göz önüne alındığında, Dandanakan Savaşı sonrası güneye inen Oğuzların bir kısmının bu bölgeye yerleştiği anlaşılıyor. Bu da bize metindeki Oğuzca özelliklerin baskın olmasının nedenini açıklıyor.

Bunun yanı sıra metinde az da olsa karşılaştığımız Doğu Türk Lehçesi (özellikle Çağatayca) özelliklerine gelince; Timur İmparatorluğu döneminde (1405-1502) Şuşter, bu imparatorluğun sınırları içinde yer almaktaydı ve imparatorluğun yazı dili Çağatay Türkçesiydi. Bu bilgiler doğrultusunda, Oğuzca temeli üzerine kurulmuş olan bu metnin müterciminin memleketi olduğunu tahmin ettiğimiz Şuşter’deki yazı dili Çağatay Türkçesinden etkilendiği kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

- Aksu, H. (1998), Hurûfilik, 1988-2012: Cilt 18, s.408-412, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Eckmann, Janos (2011), Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Haz.: Osman Fikri SERTKAYA), TDK Yay., Ankara.
- Gölpınarlı, A. (1973), Hurûfilik Metinleri Kataloğu, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Javanshir, Babak (2008), Horasan Türkçesi Hemrah ve Seyyad Han Destanı (İnceleme-Metin-Sözlük), Yıldız Teknik Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994), Kıpçak Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara.
- Korkmaz, Z. (2005), “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK Yay.:629, C.1, Ankara.
- Özkan, M. (2000), Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Toparlı, R.; Vural, H. (2007), Harezmi Türkçesi, Tokat.
- Usluer, F. (2009), Hurûfilik İlk Elden Kaynaklarla Doğuştan İtibaren, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Vural, H.; Toparlı, R. (2004), Kıpçak Türkçesi, Sivas.
- Vural, H.; Karaatlı, R.; Solmaz, A. O. (2010), Çağatay Türkçesi, Taşhan Kitap, Tokat.
- http://tr.wikipedia.org/wiki/Timur_%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu
- <http://www.tarihnotlari.com/timurun-anadolu-guzergahi/timur-imparatorlugu-2/>
- <http://www.mimdap.org/?p=34329>